

ZEBUNNISOBEGIM IJODIDA BALOG‘AT ILMI

Gavhar Bakirova Adildjanovna

Yangihayot tumani 292-maktab ona tili

va adabiyot fani o‘qituvchisi

Tel: +998 94 846 14 81

Email: bakirovagovhar@gmail.com

Annotatsiya: Ma‘lumki, balog‘at ilmini tarkib va tartib jihatdan bir asarga jamlanib, ilmiy jihatdan yetuk darajaga kelishi, dastlab Jurjoniy, so‘ngra Sakkokiyning benazir mehnatlari samarasidir. Sakkokiydan keyingi olimlarning barchasi uning qoidalarga asoslanganlar. Arab va fors tillaridagi kabi turkiyda ijod qilgan mumtoz adabiyot namoyondalarining badiiy asarlari orqali ularning ham balog‘at ilmini juda yaxshi o‘zlashtirganliklarini ko‘ramiz. Bu asarlarda balog‘at ilmining tarkibini tashkil qiluvchi til qoidalariga qat‘iy rioya qilish bilan birga badiiy san‘atlardan ham ustalik bilan foydalanilgan. Chunki balog‘at ilmi asarda badiiy vositalarning bir-biriga salbiy ta‘sir ko‘rsatmasligini, so‘zlarni takrorlash, ortiqcha so‘z va gap bo‘laklarini tushirib qoldirish hisobiga mo‘jazlikka erishishni, oz so‘z bilan ko‘p ma‘no ifodalashni, salbiy munosabatlarni qo‘pol so‘zlar bilan ifodalamaslikni talab qiladi. Maqolada ardoqli shoira Zebunnisobegim ijodida balog‘at ilmining ko‘lami haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: balog‘at ilmi, Zebunnisobegim, tasavvuf, majoz, ko‘chim, ishq.

Kirish

Sharqda, xususan arab tilida balog‘at ilmi nahv (sintaksis), sarf(morfologiya) va lug‘atshunoslikdan so‘ng muhim mavqega egabo‘lgan ilmlardan hisoblangani bois qadimdan arab tilshunoslari, adabiyotshunoslarining diqqat markazida bo‘lib kelgan. Hozirgi kunda o‘zbek sharqshunoslari mazkur ilmlar doirasida ilmiy tadqiqotishlarini amalga oshirib kelmoqdalar.

Balog‘at ilmining rivoji sharq xalqlari, jumladan fors va turkiy xalqlar ijodiga ham ijobiy ta‘sir ko‘rsatdi va o‘rta asrlarda bu ilm qoidalariga asoslanib, uning san‘atlarini mohirona qo‘llagan holda yaratilgan ko‘plab adabiy asarlar yozildi.

Asosiy qism

Adabiyotimizning o‘ziga xos namoyondalaridan xisoblangan Zebunnisobegim ijodida ham majozning salmog‘i anchayin yuksak.

Zebunnisobegim xalqning yuksak ehtiromiga sazovor bo‘lgan, irfoni va buning ilhomida yaratilgan asarlari esa juda ko‘plab muxlis orttirgan. —Inson go‘zalligi va ishqmuhabbatni ulug‘lash, islomiy iymon-e‘tiqod va pokdomonlikni targ‘ib etish, toat-ibodat va odob-axloqqa, sabr-qanoat va mehrmuhabbatga da‘vat Zebunnisobegim

asarlarida yetakchi mavzu sifatida badiiy yuksak ifodasini topdi. Shoira inson qadrqimmatini sharaflari deb biladi, unga abadiy baxt-saodat tilaydi:

“Shoiraning she’riyati xuddi shu fazilatlar bilan keng omma diliga yo‘l topgan”¹ – deya, haqli ta’kidlagan edi marhum adabiyotshunos, professor Abdurashid Abdug‘afurov. Zebunnisobegim ijodiyoti ko‘p sonli hammaslaklaridan nimasi bilan farq qiladi? U ham orifona mazmunda va pand-axloq mavzusida o‘lmas qadriyatlarini tarannum etgan, abadiy go‘zallik namunasi - insonni alqagan, oshiq sifatida yor sitamu hijronidan kuyingan... lekin ushbularni qanday ifodalagan, bu mavzular uning qalamida qay darajada aks etgan, qanday yo‘sinda shoir menligini ko‘rsatgan?.. Mumtoz adabiyot namoyandalarining ijodlaridagi mavzular o‘xshashligi ular bir xil asarlar yozganligidan emas, bir xil mavzuda turlicha mazmun va badiiyatga ega asarlar bitganligidan dalolat. Qolgan gap, buni ilmu tafakkur vositasi ila ilg‘ay bilishdadir. Shunga binoan shoira asarlarining g‘oyaviy tematikasini mazmunan quyidagicha tasniflash mumkin:

- I. Diniy-ijtimoiy: islom e‘tiqodi yoki tavhid; vatanparvarlik; insonparvarlik va axloqiy; ilm-ma‘rifat.
- II. Tasavvufiy-orifona: tariqat ta‘limi; ishqiy.
- III. Lirika.

Shoiraning qator asarlari sharq mumtoz adabiyotining fikr mag‘zi – haqiqiy yor (Alloh taolo) vasfini kuylash konsepsiyasidan ayri emas. “Ki, tavhid jomi islomdin no‘sh etduk” – deya e‘tirof etgan turkum she’rlarida, jumladan, “Gunohim avf etib...”, “Xudoga bandalik shuldur...”, “Yo, Rab”, “Muhammad Mustafo sha’niga...”, “Qilmag‘il”, “Judo”, “Eshit”, “Ikki olamda erursiz...” kabi g‘azal, murabba’, muxammaslarida e‘tiqod va tavhid, Rasulullohga muhabbat g‘oyasi munojot hamd va na’t tarzida keladi. Zebunnisobegim orif shoira sifatida xalqni turli dahshatlar bilan qo‘rqitib emas, Allohning lutfu karamiga umid qilib, uni sevishtga da’vat etadi; Haq taolo hukmlarini muhabbat bilan ado etishga chaqiradi. Inchunin, payg‘ambarimiz (s.a.v.) bir hadisi shariflarida: “Din ahkomlarini xalqqa oson qilib ko‘rsatinglar, qiyin qilib ko‘rsatmanglar. Ularga Allohning va’dalarini gapirib bashorat beringlar, azoblaridan ko‘p gapirib, bezitib qo‘ymanglar!”² – deya marhamat qiladilar. Shoira ham xolis Alloh uchun ibodat qilishlikni, yaxshi amallar bilan umr daftarini bezashlikni va shu bilan ikki dunyo saodatiga erishib, mahshar kuni yorug‘ yuzli bo‘lish mumkinligini uqtiradi. Hazrati payg‘ambarga cheksiz hurmat bilan “Umidim shul qiyomatda-shafoat osiy ummatga” deya ilinjda bo‘ladi. Yoki, “Muhammad ummatiga rahmati Haqdin bashorat bor...” – deya, mujdalar beradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Zebunnisobegim ancha dardli she’rlar yozgan:

¹ Quronov D. Adabiyotshunoslik lug‘ati. T.: Akademnashr, 2013.

² Farhangi zaboni tojiki. Jildi 1. S.680.

Man az dahani mor shakkar metalabam

Az xonai ankabut par metalabam.

Az sinai narrasher shir metalabam,

Az mardi barahnapoy zar metalabam.

(Maʼnosi: Men ilon ogʻzidan shakkar talabman,

Oʻrgumchak inidan men oar talabman

Erkak sher koʻksidan sut talab qilsam,

Oyoqyalanglardan siym – zar talabman)

kabi misralarida mehru shafqat, oʻzaro oqibat tushunchalarini targʻib etib, “Shod etgil har kishini bu tiriklikda mudom, tashla dilozorlikni” – deya, “sangdillar”ga tanbeh beradi. “Gʻalat”, “Qayu jonlik...”, “Qadrini” kabi gʻazal va taxmislarida mutafakkir sifatida bu dunyo bebaholigidan shikoyat, inson umrining gʻanimatligi va shu umrni faqat ezgulik, yaqinlarga muhabbat, miskinlarga muruvvat, ilmu amal birligida toatu taqvo bilan oʻtkazish kerakligini falsafiy mushohada qilsa; “Bir nechalarining fikru yodi mol yigʻmoqdur”, “Har kimni etma gʻiybatin” kabi misralarida esa mol-dunyoga mukkasidan ketgan johil, fosiq, gʻiybatchi, himmatsiz, takabbur, ilmga eʻtiborsiz kimsalarni qattiq qoralaydi. “Fisqu isyon etgali, ey banda, Alloh din uyol!” – deya oʻgit berib, “Ey yaxshilar, tarki jaholat aylasanglarchi!” – debon xitob qiladi. Va u Alloh taolo mukarram qilib insonni yaratganiga shukrona keltiradi:

Shukri behad oʻzga qilmay, bizni inson ayladi...

Avvalo, shoiraning oʻzi – amali solih, xushxulq kishi sifatida oʻzgalarga oʻrnak boʻlganligini hayotiga daxldor ayrim lavhalardan koʻrish mumkin. Umuman olganda, Zebunnisobegim maʼrifat hosil etgan orif zot sifatida koʻplab sheʼrlarida Qurʼoni Karim va Hadisi Sharifga murojaat qiladi, ishoratlar beradi. Shu bilan birga:

Hayf bar ammomai zohid ba chandin pechutob,

Rishtai tasbeh gashtu tori zunnore nashud.

deb, oʻgitlaydi. Ammo, koʻpgina bilimlarga ega boʻlgach, ibodatiga ishonib kibrlanguvchi kishilarni tanqid etadi. Chunki, ilmi boʻlaturib amal qilmaslik va ilmiga kibrlanish, toatu ibodat qilaturib yomon feʼllarni tark etmaslik va oʻzgalarga ozor berish moʻminlarga xos emas. Olimligiga havolanib, toatlarga bino qoʻyib kibrlangan azroil marhamatdan sivo (ayri) boʻldi; yaʼni iblis alayhillanaga aylanib, shayton boʻldi.

Shoira Zebunnisobegim:

Har matoero xaridorest dar bozorho,

Pir shud Zebunniso, oʻro xaridore nashud.

deydi-da, “Shoh qizi boʻlsam-da, qildim faqir yoʻlini ixtiyor” misrasi bilan zamin kabi vazminlikka va sabrga chorlaydi. Chunki, odam aslanu naslan tuproqqa oiddir: tuproqdan yaralgan va tuproqqa qaytadi!

Shoira bu taxlit asarlarida “ibodat”, “toat”, “taqvo” soʻzlarini koʻp takrorlagani ham kishi diqqatini tortadi. Misol uchun, ibodat³ kalimasini qoʻllashda, ilmi irfon sohibi Zebunnisobegim faqat rukniy amallarnigina nazarda tutgan emas. Balki, uning maʼrifiy mohiyatiga urgʻu bergan. Chunonchi, Muhammad (s.a.i.) ning —Ilm – ibodatdan afzal va u taqvo dinning ustunidir, deyilgan hadislar bor⁴ va bu xususda hujjatul-islom Imom Gʻazzoliy (r.a.): “Ey farzand, ilm olishdan murod – toat-ibodat mohiyatiga erishmoqdir. Bilgilki, toat-ibodat yaxshi va yomon, goʻzal va xunuk, halol va xarom ishlarda, soʻz va amalda shariatga ergashmoqdan iborat”⁵ – deya, taʼkidlaydi.

Shunga koʻra shoira qalb sofliqi, dil pokligini tilaydi: Ibodat nuri birlan qalbimiz mirʼot qil, yo Rab!

Yaʼni, qalb goʻzal amallar natijasida hosil boʻlgan nur tufayli, Haq tajalliysini aks ettiradigan oyna boʻlsin. Chindan ham pokiza niyat!

Yoki, bir necha asarlarida takrorlangan “Hijrat” mavzusini olaylik. Ijodkor “koʻchish” maʼnosida keluvchi bu kalimani ham koʻp holda istiloh sifatidagi mohiyatiga ishora etgan. Negaki, yana bir hadisda: “...Hijratning ikki xil maʼnosi bor: 1. Vatanni tark etish; 2. Haromdan halolga koʻchish”⁶ – deyiladi. Fikrimizcha, irfon sohibasi Zebunnisobegim bu asarlarida koʻproq ana shu ikkinchi maʼnoni koʻzda tutgan. Bu va boshqa yuksak insoniy fazilatlarini ulugʻlovchi, komillik sari undovchi gʻoya shoira ijodining magʻzi-magʻziga singib ketgan. Zeroki, Zebunnisobegim ijodida muhim oʻrin tutgan, tasavvufiy-orifona mavzudagi asarlarning maqsad va gʻoyasi inson kamoloti ekanligi ayon.

Zebunnisobegim sheʼriyatidagi yetakchi mavzulardan yana biri ishqdir. Uning bu mavzu va gʻoya aks etgan asarlari lirik xarakterdagi va ishq ilohiy tasvirlangan sheʼrlaridir. Majoziy ishq tarannumi esa shoirning koʻpgina asarlarida oʻziga xos tarzda bayon etilgan. Aytish lozimki, uning ayrim sheʼrlarida iloh va majoz tushunchasi uygʻunlashib ketgan. Oʻz davri adabiyotida Zebunnisobegimning majoziy ishqni vasf qiluvchi asarlari originallik kasb etgan. “Boʻlmoq shunchalar”, “Laziz”, “Qildi”, “Koshki”, “Olamda monanding saning”, “Yoʻq”, “Kel”, “Oxtarur” radifli gʻazallari ana shular jumlasidan.

Shoira ISHQ istaydi. Muhabbat sharbatini esa “Xudovando, nasib etgin saqqohimning sharobidin” – deya, oʻtinadi. Ishq yoʻlidagi riyozatu malomatlariga tayyor, shu bilan birga:

Noʻsh etar ushbu jahonda kim muhabbat sharbatin,
Xalq aro xomush boʻlub, ahli fanoni oxtarur –

³ A.Rustamov. Alisher Navoiy. Hikmatli soʻzlar. –Toshkent : 1985. 131-bet.

⁴ Alisher Navoiy. MAT. 6-jild. Favoyid ul-kibar. 512-bet

⁵ Maqomoti Muhammad Bahouddin Naqshband. -Istanbul, 1328. 144-sah.; Bahouddin Balogardon. -Toshkent, 1993. 28-bet.

⁶ Yo.Isʼhoqov. Naqshbandiya taʼlimoti va oʻzbek adabiëti, 21-bet; Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati. 4-jild, 250-bet.

fikrida, “ahli fano”ni, ya’ni o‘zidek “daryoi muhabbatga cho‘mgan”larni izlaydi. fano – yo‘qliqdir; tasavvufda “o‘z borlig‘idan kechmoqlik”⁷ ma‘nosida keladi. “Fano ahli” esa, ishq yo‘li (tariqat)dagi oshiqqlar. Ular Haq nuri-tajalliysidan bebahra emas. Bu foniy dunyoda shu nurni bir-birlarida ko‘radilar va ma‘shuqqa “u”, ya’ni “majoz” orqali shaydo bo‘ladilar. Majoz – insonga bo‘lgan pok muhabbat nihoyasida HAQ ishqiga vosil bo‘lmoqlikdir. Bu turli ramzlar, ishoralar, voqea va rivoyatlar orqali sharq mumtoz adabiyotida izohlangan. “Majoziy obrazlar ustunlik qilgan she‘rlarda, hatto, shoirning o‘zi ko‘zlagan yoki o‘ylaganidan ham ancha ko‘p va keng mazmun aks topadi”⁸. Umuman olganda, turli she‘riy san‘atlar, ayniqsa, talmeh orqali timsollar bilan fikrni to‘laqonli asoslash mumtoz adabiyotimiz ijodkorlari uchun xos. Masalan, bu xususiyat Navoiyning:

Ishq agar komildurur mashuqni mahkum etar
Bo‘lmayin Mahmud, bo‘lmoq istama yoring Ayozi.
Gar Navoiy yig‘lasa, ishqing majoziydur dema
Kim, nazar pok aylagach, ayni haqiqatdur majoz –⁹

misralarida Mahmud G‘aznaviy va Ayozi qissasiga ishora orqali berilgan. Bu qissa majoziy ishqni talqin etuvchi eng mashhur qissalar sirasidan hisoblanadi¹⁰. Mazmun va mohiyatan o‘zaro yaqin bu kabi she‘rlarda “ishqi ilohiy”ga etishishdan avval “ishqi majoz”ni o‘tamoq lozimligi va buning o‘zi “ayni haqiqatga” yaqinligi nazarda tutiladi. Bunday qissa-afsonalarga murojaat ko‘plab mumtoz shoirlar ijodida uchraydi. Lekin, aynan “Mirzo Hamdam qissasi”ga munosabat-ishoratni, o‘sha davr adabiyotida faqat, Zebunnisobegim she‘riyatidagina ko‘ramiz.

Necha donolarni nodon ayladi ishqij majoz,
Yorning ko‘yida sarson ayladi ishqij majoz –
deya boshlanuvchi g‘azali ana shunday asarlar jumlasidandir.

To‘qqiz baytli mazkur g‘azalning deyarli har bir baytida biror bir afsona, rivoyat, doston, tarixiy voqeaga ishoralar bor. Talmeh san‘ati vositasida Layli va Majnun, Farhod va Shirin, Vomiq va Uzro, Tohir va Zuhro, Shayx San‘on, Ya‘qub (a.s.) hamda uning o‘g‘li Yusuf (a.s.) va Zulayho qissalariga murojaat qilingan. G‘azalning maqtaida esa Mirzo Hamdam qissasi yodga olinadi:

Ey Zebunniso, Mavlaviy Jomiy bila Hamdamni ko‘r,
Ul Husayn Mirzoni tug‘yon ayladi ishqij majoz.

Qissa o‘tmishda “Qissai Mirzo Hamdam va Mavlono Jomiy”, “Qissai Mirzo Hamdam va latofati Jomiy” va “Qissai Mirzo Hamdam”¹¹ nomlari ostida mashhur bo‘lgan.

⁷ N Komilov. Tasavvuf. I kitob. –Toshkent: 1996. 56-bet

⁸ A.Rustamov. Alisher Navoiy. Hikmatli so‘zlar. –Toshkent : 1985. 131-bet

⁹ Alisher Navoiy. MAT. 4-jild. Navodir ush-shabob. 147-bet.

¹⁰ A.Rustamov. Alisher Navoiy. Hikmatli so‘zlar. –Toshkent : 1985. 131-bet

¹¹ Yo.Is‘hoqov. Naqshbandiya ta‘limoti va o‘zbek adabiëti, 21-bet;

Mazkur qissada Abdurahmon Jomiy, Husayn Boyqaro va Mirzo Hamdam ishtirokidagi ajib tarovatli nafis majlis she'rxonliklar, insonning insonga (va u orqali yagona Allohga) bo'lgan chin va samimiy muhabbati aks etgan. Uning ba'zi variantlarida, hatto, Alisher Navoiy timsoli (obrazi) ham uchraydi.

Shoira haqiqiy pok muhabbatni tarannum etib, ma'rifatga erishmoq istaganlarni ishq yo'liga da'vat etadi:

Ishq yo'li birla kim tariq etsa, haqiqatga yetar,
Ma'rifat hosil etolmasdur, muhabbat bo'lmasa .

“Shoira kalomidagi ishq va uning manbalari qayerdan?” – degan haqli savol tug'iladi. Imom G'azzoliy (r.a.) ishqqa shunday ta'rif beradi: “Sevgi – inson tabiatining zavq olgan bir narsasiga mayl qo'yishidir. Buning quvvatli shakli – ISHQ deyiladi”¹². Muhyiddin ibn al-Arabiy (r.a.) ham sevgi maqomining to'rt ismini keltiradi va shulardan biri ishqni shunday ta'rif etadi: “ISHQ – muhabbatning ifroti, ya'ni sevgining oshirilishi. Yoki ortiq bir darajaga yetishgani sevgidir”. Haqqa bo'lgan muhabbat esa ishq lohutiylidir. Ishqi Ilohiy, Ishqi Haqiqiy, Ishqi Ma'naviy kabi ta'birlar ham janobi Vojibul vujudga doir shiddatli muhabbat va sevgini ifodalaydi. Shunga ko'ra, asl ishq – Allohdan va Allohgadir!

Zebunnisobegim g'azalidagi majozga kelsak, kalima o'laroq [arabcha (o'tmoq) fe'lidan yasalib] (majoz) – “o'tadigan yer”, “yo'l” ma'nosidadir. Boshqacha izohlash, obrazli ifoda, majoz ma'nosiga ham ega¹³ (“g'ayri haqiqat”, “ziddi haqiqat” mazmunida ham kelishi mumkin)¹⁴. Adabiyotshunoslikda esa, haqiqiy ma'nosi bilan emas, unga o'xshash boshqa bir mazmun yoki istalganini eslatadigan biror kalima bilan atamoq, istalganiga o'xshash bir ma'no ifodasidir. Naql etishdagi munosabatga “aloqa” – deyilib, aloqasi tashbeh bo'lgan majozlar istiora (ko'chma ma'no), boshqa bir turli aloqasi bo'lganlar esa majozli mursaldir. (Majozli mursalning ham bir necha turi mavjud). Shoira she'ridagi majozdan murod esa – istioradir. Anglashilganidek, ma'shuqqa bo'lgan muhabbat aslida shu ma'shuqani yaratguvchisiga bo'lgan majoziy ishq ekan.

Xulosa

Sshoira she'riyatida yuqoridagiday lirik-hissiy jonlanish ko'p uchraydi. Mumtoz adabiyotimizdagi go'zal an'analardan biri ham ana shu kabi jonlanishlarni badiiy tarzda tasvir etuvchi san'at asari yaratmoqlikdir. Badiiy san'atlar esa ko'p holda ana shuning vositasidir. Ya'ni oddiy badiiyatgina emas, badiiyatdan badiiy san'atga tomon ilgarilanadi. Fikrni badiiy ifodalashda ko'plab san'atlar qo'llaniladi. Zebunnisobegim she'riyatda ma'naviy va lafziy san'at turlaridan unumli foydalangan. Misol uchun,

¹² Maqomoti Muhammad Bahouddin Naqshband. -Istanbul, 1328. 144-sah.; Bahouddin Balogardon. -Toshkent, 1993. 28-bet

¹³ Arabsko-russkiy slovar. Tom 1. S.138; Arabcha-o'zbekcha boshlang'ich lug'at, 192-bet.

¹⁴ Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4-jild, 250-bet.

tazmin san'atining namunasi. "Yovvoyi chorgoh" kuyida aytiluvchi qo'shiq tarzida mashhur bo'lgan: Tiyra dilimning ravshanisiz, ro'shno keling – deya boshlanuvchi muxammas shu san'at vositasida bitilgan. Shuningdek, ko'plab asarlarida Kalomi Sharifning o'ndan ortiq suralariga murojaat etgan bo'lib, bu iqtibos badiiy san'atidir. Uning vositasida Qur'oni Karimning oyatlariga ochiq yoki yarim ochiq ishoralar, ularning ma'nolarini she'riy kontekstda ochib berish namunalariga diqqat etilsa, ijodkordagi yuksak ma'naviy va ma'rifiy saviya, hamda baland tab seziladi. Zebunnisobegim salohiyatli ijodkor bo'lish bilan birga, ilmi irfon sohibi – valiy zot ekaniga uning asarlarini chuqur va atroflicha o'rganish jarayonida amin bo'lish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. MAT. 4-jild. Navodir ush-shabob. 147-bet.
2. Alisher Navoiy. MAT. 6-jild. Favoyid ul-kibar. 512-bet
3. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4-jild, 250-bet.
4. A.Rustamov. Alisher Navoiy. Hikmatli so'zlar. –Toshkent : 1985. 131-bet
5. Arabsko-russkiy slovar. Tom 1. S.138; Arabcha-o'zbekcha boshlang'ich lug'at, 192-bet.
6. Bahouddin Balogardon. -Toshkent, 1993. 28-bet.**Quronov D. Adabiyotshunoslik lug'ati. T.: Akademnashr, 2013.**
7. Farhangi zaboni tojiki. Jildi 1. S.680.
8. Maqomoti Muhammad Bahouddin Naqshband. -Istanbul, 1328. 144-sah.;
9. N Komilov. Tasavvuf. I kitob. –Toshkent: 1996. 56-bet
10. Yo.Is'hoqov. Naqshbandiya ta'limoti va o'zbek adabiëti, 21-bet;
11. Yo.Is'hoqov. Naqshbandiya ta'limoti va o'zbek adabiëti, 21-bet; Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4-jild, 250-bet.